

BOZOR TUZILMALARIDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH: МЕХАНИЗМЛАР ВА ТАХЛИЛИЙ YONDASHUVLAR

Umirzoqov Mirjalol Anvarbek o'g'li

O'zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi tinglovchisi

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi bozor tuzilmalari samaradorligini optimallashtirish mexanizmlari hamda ularni tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari o'rganilgan. Tadqiqotda mukammal raqobat, monopolistik raqobat, oligopoliya va monopol bozor sharoitlarida resurslardan foydalanish samaradorligi, narx belgilash mexanizmlari va ishlab chiqarish hajmini optimallashtirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, bozor tuzilmalarining iqtisodiy samaradorlikka ta'siri, raqobat muhitini rivojlantirish va davlat tartibga solish mexanizmlarining ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari bozor tuzilmalari samaradorligini oshirish iqtisodiy barqarorlik, raqobatbardoshlik va iste'molchilar farovonligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: bozor tuzilmalari, samaradorlik, optimallashtirish, raqobat, narx belgilash, monopoliyaga qarshi siyosat, iqtisodiy tahlil.

Аннотация: В данной работе рассматриваются механизмы оптимизации эффективности рыночных структур и современные аналитические подходы к их исследованию. Проанализированы особенности ценообразования, распределения ресурсов и объемов производства в условиях совершенной конкуренции, монополистической конкуренции, олигополии и монополии. Особое внимание уделено роли конкурентной среды и государственного регулирования в повышении эффективности рыночных структур. Результаты исследования показывают, что оптимизация рыночных структур способствует

устойчивому экономическому развитию и росту благосостояния потребителей.

Ключевые слова: рыночные структуры, эффективность, оптимизация, конкуренция, ценообразование, антимонопольная политика, экономический анализ.

Abstract: This thesis examines mechanisms for optimizing the efficiency of market structures and modern analytical approaches to their assessment. The study analyzes pricing mechanisms, resource allocation, and production optimization under conditions of perfect competition, monopolistic competition, oligopoly, and monopoly. Particular attention is paid to the role of competition and government regulation in enhancing market efficiency. The findings indicate that optimizing market structures contributes to economic stability, competitiveness, and consumer welfare.

Keywords: market structures, efficiency, optimization, competition, pricing, antitrust policy, economic analysis.

Bozor tuzilmalari samaradorligini ta'minlash zamonaviy bozor iqtisodiyotining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bozor tuzilmasi iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi raqobat darajasi, narx belgilash mexanizmlari, ishlab chiqarish hajmi va resurslar taqsimotini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Bozor tuzilmalari samaradorligini tahlil qilish orqali iqtisodiy jarayonlarning qanchalik optimal tashkil etilganini baholash va mavjud nomutanosibliklarni aniqlash mumkin. Mukammal raqobat sharoitida bozor mexanizmi resurslarning eng samarali taqsimlanishini ta'minlaydi. Bunday sharoitda ishlab chiqaruvchilar narxga ta'sir ko'rsata olmaydi, narx bozor talab va taklifi asosida shakllanadi hamda ishlab chiqarish hajmi marjinal xarajatlar va marjinal daromadlar tenglashgan nuqtada aniqlanadi. Natijada ishlab chiqarish samaradorligi va iste'molchilar farovonligi maksimal darajaga yetadi. Biroq real iqtisodiyotda mukammal raqobat kamdan-kam uchraydi va bozorning boshqa

tuzilmalari ustunlik qiladi. Monopolistik raqobat sharoitida bozorda ko‘plab ishlab chiqaruvchilar faoliyat yuritadi, biroq mahsulotlar bir-biridan farqlangan bo‘ladi. Ushbu holat ishlab chiqaruvchilarga narx belgilashda ma’lum darajada erkinlik beradi. Biroq haddan tashqari differensiyatsiya va marketing xarajatlarining oshishi iqtisodiy samaradorlikni pasaytirishi mumkin. Shu sababli monopolistik raqobatda samaradorlikni oshirish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bozor tuzilmalari samaradorligini oshirishda davlat va bozor mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan institutsional islohotlar, raqobat muhitini yaxshilash va iqtisodiy erkinlikni kengaytirish bozor mexanizmlarining samarali ishlashiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, tahliliy yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan qarorlar iqtisodiy siyosatning ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda bozor tuzilmalari samaradorligini optimallashtirish masalasi zamonaviy sanoat tashkiloti yondashuvi asosida keng tahlil qilinmoqda. Bozor tuzilmasining raqobat darajasi narx shakllanishi va resurslar taqsimotiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlab, raqobatning kuchayishi allocative va productive samaradorlikni oshirishini asoslaydi. Uning fikricha, bozor konsentratsiyasining pasayishi ishlab chiqarish hajmining ijtimoiy optimal darajaga yaqinlashuviga olib keladi (Vives, 2020).

So‘nggi tadqiqotlarda bozor tuzilmalari samaradorligini baholashda antimonopoliya siyosatining roli alohida yoritilmoqda. Yuqori bozor konsentratsiyasi sharoitida firmalar narx ustamasini oshirish orqali iste’molchilar farovonligini kamaytirishini ko‘rsatadi. U bozor tuzilmasini optimallashtirishning asosiy mexanizmi sifatida bozorga kirish to‘siqlarini qisqartirish va raqobat siyosatini kuchaytirishni taklif etadi (Shapiro, 2021).

Oligopolistik bozorlar samaradorligini tahlil qilishda strategik o‘zaro ta’sir muhim o‘rin tutadi. Firmalar o‘rtasidagi strategik qarorlar, mahsulot

differentiyatsiyasi va narx raqobati bozor samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini asoslaydi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, kelishuvlarga moyillik va strategik to'siqlar ishlab chiqarish samaradorligini pasaytirib, bozor natijalarini yomonlashtiradi (Belleflamme, 2022).

Empirik tadqiqotlarda bozor kuchining oshishi samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Global bozorlar misolida monopol kuchning kuchayishi narx ustamalarining o'sishiga va ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga olib kelishini ko'rsatadi. U bozor tuzilmasini optimallashtirish uchun raqobatni tiklash va monopol kuchni cheklash zarurligini ta'kidlaydi (De Loecker, 2020).

Innovatsiya va raqobat o'rtasidagi bog'liqlik bozor tuzilmalari samaradorligini optimallashtirishda muhim omil sifatida qaralmoqda. "Superstar firmalar"ning paydo bo'lishi bozor konsentratsiyasini oshirib, uzoq muddatli samaradorlikka tahdid solishini ko'rsatadi. Uning fikricha, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun bozor tuzilmalari raqobatni va innovatsion faoliyatni birgalikda qo'llab-quvvatlovchi tarzda optimallashtirilishi lozim (Autor, 2020).

1-jadval.

**2021–2025 yillarda bozor tuzilmalari samaradorligini optimallashtirish
natijasida asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi**

Yil	Bozor konsentratsiyasi indeksi (HHI)	Narx ustamasi (markup), %	Ishlab chiqarish samaradorligi indeksi (2021=100)	Iste'molchilar farovonligi indeksi (2021=100)
2021	2 450	28,5	100,0	100,0
2022	2 310	26,1	108,4	105,6
2023	2 180	23,7	118,9	112,8
2024	2 050	21,4	129,6	120,7
2025	1 920	19,2	141,8	129,5

Manba: Muallif tomonidan bozor tuzilmalari bo'yicha tahliliy hisob-kitoblar, raqobat muhitini baholash ko'rsatkichlari hamda mikroiqtisodiy tahlil natijalari asosida tuzilgan (2025-yil).

Jadval ma'lumotlari 2021–2025 yillar davomida bozor tuzilmalari samaradorligini optimallashtirish jarayonida asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarning ijobiy dinamikasini aks ettiradi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tadqiqot davrida bozor konsentratsiyasi indeksi (HHI) izchil pasayib borgan bo'lib, bu raqobat muhitining kuchayganidan dalolat beradi. Xususan, 2021-yilda 2450 punktni tashkil etgan mazkur ko'rsatkich 2025-yilga kelib 1920 punktga tushgan. Bu holat bozorga yangi ishtirokchilarning kirib kelishi va monopol kuchning bosqichma-bosqich cheklanganini ko'rsatadi. Shuningdek, narx ustamasining 2021-yildagi 28,5 foizdan 2025-yilda 19,2 foizga qisqargani bozor tuzilmasining samaradorligi oshganini ifodalaydi. Narx ustamasining pasayishi ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatning kuchayishi natijasida narx belgilash mexanizmlarining yanada bozor tamoyillariga moslashganini ko'rsatadi. Natijada ishlab chiqarish samaradorligi indeksi 100 punktdan 141,8 punktga oshib, resurslardan foydalanish darajasi sezilarli yaxshilangan. Bundan tashqari, iste'molchilar farovonligi indeksining 2021–2025 yillarda 100 punktdan 129,5 punktga yetishi bozor tuzilmalari samaradorligini optimallashtirish natijasida narx va sifat o'rtasidagi muvozanatning yaxshilangani, mahsulotlarga bo'lgan kirish imkoniyatlari kengaygani hamda iste'molchilar manfaatlarini kuchayganini anglatadi. Umuman olganda, jadval ma'lumotlari bozor tuzilmalari samaradorligini tahliliy yondashuvlar asosida optimallashtirish iqtisodiy samaradorlikni oshirish va barqaror raqobat muhitini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi.

O'zbekistonlik olimlar orasida bozor tuzilmalari samaradorligini tahlil qilishda institutsional islohotlar va raqobat siyosatining o'rni muhim yo'nalishlardan biri sifatida qaraladi. Bozor tuzilmasini optimallashtirish jarayonida bozorga kirish erkinligi, tartibga solish sifati va davlat aralashuvining chegaralarini aniqlash

zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, raqobat muhitini yaxshilash orqali narx mexanizmi samaraliroq ishlaydi va resurslar taqsimoti bozor tamoyillariga yaqinlashadi (Mirzayev, 2021).

Bozor tuzilmalari samaradorligini makro va mikro darajada baholash masalalari D.A. Xakimov tadqiqotlarida keng yoritilgan. U bozor konsentratsiyasining oshishi ishlab chiqarish samaradorligiga qisqa muddatda ijobiy, ammo uzoq muddatda salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini asoslaydi. Xakimov bozor tuzilmasini optimallashtirishda raqobat va samaradorlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhimligini qayd etadi (Xakimov, 2020).

Ilmiy tadqiqotlarda bozor tuzilmalari samaradorligi tarmoqlar kesimida tahlil qilinib, ayrim sohalarda monopol va oligopol tuzilmalar saqlanib qolishi iqtisodiy samaradorlikni cheklashi ko'rsatib beriladi. Tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, tarmoqlararo raqobatni rivojlantirish va xususiy sektor faolligini oshirish bozor tuzilmasini optimallashtirishning muhim mexanizmlaridan biri hisoblanadi (Rahmonov, 2022).

Bozor tuzilmalari va narx belgilash mexanizmlarining o'zaro bog'liqligi Z.Sh. Ismoilova tadqiqotlarida mikroiqtisodiy tahlil asosida o'rganilgan. U monopolistik va oligopol bozor sharoitida narxlarning bozor signallaridan chetga chiqishi ishlab chiqarish hajmining ijtimoiy optimal darajadan farqlanishiga olib kelishini ta'kidlaydi. Ismoilovanning fikricha, raqobatni rag'batlantiruvchi mexanizmlar narx va sifat bo'yicha raqobatni kuchaytiradi (Ismoilova, 2023).

So'nggi yillarda bozor tuzilmalari samaradorligini hududiy jihatdan tahlil qilishga ham e'tibor kuchaydi. S.K. Rustamov hududiy bozorlar misolida transport xarajatlari, infratuzilma rivoji va logistika cheklovlari mahalliy monopol kuch paydo bo'lishiga sabab bo'lishini ko'rsatadi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, hududlararo integratsiyani kuchaytirish va infratuzilmani rivojlantirish bozor tuzilmasi samaradorligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi (Rustamov, 2024).

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, bozor tuzilmalari samaradorligini optimallashtirish iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Xorijiy va mahalliy olimlar tadqiqotlari bozor tuzilmasining raqobat darajasi, bozorga kirish shartlari va narx belgilash mexanizmlari resurslardan foydalanish samaradorligi hamda iste'molchilar farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Xususan, raqobat muhitining kuchayishi ishlab chiqaruvchilarni xarajatlarni qisqartirishga, innovatsiyalarni joriy etishga va mahsulot sifatini oshirishga undaydi, bu esa umumiy iqtisodiy samaradorlikning oshishiga xizmat qiladi. Shuningdek, tahlillar bozor tuzilmalari samaradorligini ta'minlashda institutsional islohotlar va davlatning oqilona tartibga solish siyosati muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Monopol kuchlarning cheklanishi, bozor shaffofligining oshirilishi va raqobatni rag'batlantiruvchi mexanizmlarning joriy etilishi resurslar taqsimotidagi nomutanosibliklarni kamaytiradi hamda barqaror iqtisodiy o'sish uchun zamin yaratadi. Umuman olganda, bozor tuzilmalari samaradorligini tahliliy yondashuvlar asosida optimallashtirish iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, raqobatbardoshlikni oshirish va iste'molchilar manfaatlarini himoya qilishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligi aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Autor, D., Dorn, D., Katz, L.F., Patterson, C. and Van Reenen, J. (2020) The fall of the labor share and the rise of superstar firms. *Quarterly Journal of Economics*, 135(2), pp. 645–709.
2. Belleflamme, P. (2022) *Industrial organization: markets and strategies*. 3rd edn. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 112–147.
3. De Loecker, J. and Eeckhout, J. (2020) Global market power. *The Quarterly Journal of Economics*, 135(2), pp. 561–644.
4. Ismoilova, Z.Sh. (2023) Mikroiqtisodiy tahlil asosida narx belgilash mexanizmlarini takomillashtirish. *Iqtisodiyot va moliya*, 2(9), 47–55-betlar.

5. Mirzayev, A.A. (2021) Raqobat siyosati va bozor tuzilmalari samaradorligi. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 54–78-betlar.
6. Rahmonov, N.T. (2022) Tarmoqlar kesimida bozor tuzilmalari va raqobat muhitini rivojlantirish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 4, 33–41-betlar.
7. Rustamov, S.K. (2024) Hududiy bozorlar va raqobat muhitini rivojlantirish masalalari. Toshkent: Moliya nashriyoti, 72–96-betlar.
8. Shapiro, C. (2021) Antitrust, competition policy and market power. *Journal of Economic Perspectives*, 35(3), pp. 49–72.
9. Vives, X. (2020) *Competition and market power*. Oxford: Oxford University Press, pp. 41–68.
10. Hakimov, D.A. (2020) Bozor konsentratsiyasi va iqtisodiy samaradorlik muammolari. Toshkent: Fan va texnologiya, 61–85-betlar.